

SUMMARY / ZUSAMMENFASSUNG / ΠΕΡΙΛΗΨΗ

THE SANCTUARY OF APOLLO DAPHNEPHOROS DURING THE GEOMETRIC PERIOD

The Sanctuary of Apollo Daphnephoros was built in the 8th century BC when Eretria was a flourishing centre. This book covers the development of the sacred area between the Middle and Late Geometric periods and offers a synthesis of discoveries made by the Swiss archaeologists on the site from 1964 to 2003 (see the research review in the **Introduction**).

The remains and stratigraphy are described in **Chapter 1**. A number of finds dating back to the Early Helladic II are presented first. They were separated from the Geometric levels by thick layers of clay indicating the presence of a marsh which occupied the zone between the Middle Helladic and the Protogeometric periods. The first clear evidence of new occupation is a tomb (Tb20) dating back to the Sub-Protogeometric II. This would suggest the existence of a funeral area at that time, but nothing is known of the corresponding settlement.

Study of the stratigraphy and pottery enables to distinguish three main phases in the development of the sanctuary during the Geometric period. Phase I (Middle Geometric II – beginning of Late Geometric I, cf. pl. 7) saw the construction of the first buildings (Ed9, Ed1, Ed5 and Ed150) surrounded by several walls. Altar St12 was also one of the first constructions in the zone. In Phase II (Late Geometric I–II, cf. pl. 8), the area was re-organized. Some of the older buildings disappeared (Ed9, Ed1), whereas others were preserved (Ed5) or re-built (Ed150). The most striking transformation was the construction of a monumental edifice (Ed2), perfectly oriented towards the altar. During Phase III (end of Late Geometric II, cf. pl. 9), all constructions surrounding edifice 2 disappeared. A few years later, the latter was destroyed by fire.

In **Chapter II**, the main sets of pottery are presented and dated, phase by phase. Particular emphasis is given to material from the pits and buildings. At the beginning of the chapter, pottery from before Phase I (Sub-Protogeometric I–III, Early and Middle Geometric I) is also discussed.

In **Chapter III**, focus is on several aspects concerning pottery: imports, figurative decoration, inscribed vases, and specific treatment (repair, reuse, destruction). The aim is to highlight elements which can inform us on the use of pottery within the sanctuary.

With this in mind, **Chapter IV** proposes a very broad-based approach to pottery. Thanks to quantitative analysis of this material as a whole, we can perceive how the composition of the sets of pottery varies from one area to another and from one phase to the next, and draw essential information concerning the vases' contextual use.

Chapter V is devoted to non-ceramic objects grouped together by material (bronze, iron, etc.). They include several prestigious oriental imports (such as blinkers), weapons, terracotta figurines as well as tools and notably stones which might have been used as weights for scales. The pieces are identified here but discussion on their assumed functions (offerings, utensils for daily use, etc.) follows later in the interpretative chapters (VIII and IX).

Chapter VI takes a closer look at metalworking wastes found in abundance in the sanctuary area. Fragments of crucibles, tuyeres and moulds, metal slag and debris provide evidence of casting of bronze objects. There is some iron slag from hearths used for smithing. Finally, coarse-ware pieces (including fragments from re-used vases) were used to melt gold as part of a range of activities still to be defined.

Chapter VII puts forward considerations on spatial organization and construction techniques. The sanctuary is placed into the broader context of the 8th century BC settlement of Eretria. No particular topographical feature can explain the establishment of a sanctuary here. The Geometric buildings with their related walls display a coherent unit, surrounded by open spaces. Inside this unit the space is divided into well-defined areas. As far as architecture is concerned, the focus is primarily on preserved structures. The layout of the buildings is commented on, especially regarding edifice 2, which is considered as a *hekatompedon*, i.e. a 100-foot long monument.

Chapter VIII focuses on the emergence of the sanctuary. Following a short summary of the evidence, C. Bérard and A. Mazarakis Ainian's interpretations are discussed. The former considers that the sanctuary existed from the outset and that the buildings were originally designed for a religious function. On the other hand, the latter suggests an alternative model: the site was initially a place of residence for the Eretrian leader or the local elite where various religious ceremonies were organized; as a result of socio-political change, it grew into a true sanctuary.

In this chapter we propose a new interpretation based primarily on two arguments: the first is inherent to the sanctuary and its spatial organization in the light of recent discoveries; the second is external and concerns the evolution of Eretrian society during the Geometric period. First of all, discovery of Ed150 induces a significant shift in the interpretations. The edifice, built after the altar, was oriented in relation to the latter which therefore did not occupy a marginal position. Recent excavations have also contributed to a clearer definition of the limits of the sector occupied by Ed1 and Ed150. This has led us to the conclusion that, from the beginning (Middle Geometric II), two clearly distinct areas existed: on the one hand, a proper *hieron*, a sacred place, centred around the altar; on the other hand, a likely dwelling area. Secondly, A. Mazarakis Ainian's interpretation is problematic because in order to explain the transformation of a place of residence into a sanctuary, there must be a radical change in Eretria's socio-political organization (e.g. collapse of a 'monarchy'). But data available for the Geometric period do not suggest such a drastic change; rather, they indicate the continuous predominance of an aristocratic class. By recognizing the existence of a proper sanctuary from the outset, we support C. Bérard's interpretation, while refocusing on the altar. Furthermore, the exact functions of the building(s) in the sacred area must be rendered with caution: they should be seen as banqueting halls rather than temples. A. Mazarakis Ainian's interpretation is not altogether irrelevant since the sector adjacent to the sanctuary is still considered as a dwelling area. Indeed, one could argue that an aristocratic group involved in organization of cults may have lived there.

Chapter IX considers the period of development of the sanctuary. During the Late Geometric II, the construction of a monumental edifice (Ed2) exactly aligned with the altar brought new magnitude to the sacred area. There is now ample evidence of worship: votive objects have been found in the monumental building as well as in the vicinity of the altar; miniature hydrias appeared. New questions arise about this phase: it is no longer a matter of arguing the existence of a sanctuary, but rather of figuring out what practices were carried out and identifying who took part in worship. A number of activities can be proposed such as animal sacrifices at the altar, banquets and presentation of votive items. However, other rites elude us almost completely, such as processions, dances, etc. Prestigious objects (oriental bronzes) suggest the presence of a local elite whose members no doubt competed with each other to present the most impressive votive offerings. On the basis of somewhat tenuous evidence, we also propose that ceremonies were held there to introduce young men into the world of adults, as suggested by male dancing scenes on vases and light ranged weapons offerings. This interpretation refers back to rites of passage evidenced in other Greek sanctuaries as well as the role played by Apollo in young men's trajectory towards adult life.

At the end of the chapter, the link between the Sanctuary of Apollo and the northern Sacrificial Area is discussed. The similarities between these two sacred areas are stressed (simi-

lar votive and sacrificial practices) rather than what sets them apart. This suggests that the ceremonies staged around the two altars must have brought the same groups together but on different occasions. There are even good reasons to believe that the Sanctuary of Apollo and the Sacrificial Area were closely linked, notably by processions.

In **conclusion**, we speculate on the identity of the principal deity worshipped in the sanctuary during the Geometric period. Even though there is no concrete evidence, the presence of Apollo Daphnephoros is the most plausible hypothesis as suggested by a clear religious continuity, notably reflected in the sanctuary by the succession of three temples. It is therefore legitimate to consider the early existence of *Daphnephoreia* in Eretria. The role played by Apollo in the pantheon of the city is discussed, a subject which deserves further investigation.

Translation: Rosemary Besson

DAS HEILIGTUM DES APOLLON DAPHNEPHOROS IN GEOMETRISCHER ZEIT

Eretria erlebt im 8. Jh. v. Chr. einen grossen Aufschwung. In dieser Zeit entsteht das Heiligtum des Apollon Daphnephoros. Das vorliegende Werk behandelt die Entwicklung dieses heiligen Bezirks von mittel- bis spätgeometrischer Zeit. Es liefert eine Übersicht der Entdeckungen der schweizerischen Archäologen zwischen 1964 und 2003 (siehe dazu den Überblick zur Wissenschaftsgeschichte in der **Einleitung**).

Die architektonischen Strukturen und die Stratigraphie werden in **Kapitel I** beschrieben. Einige Befunde reichen bis ins Frühhelladisch II zurück und werden zuerst vorgestellt. Sie sind von den geometrischen Strukturen durch dicke Tonschichten getrennt, welche das Vorhandensein eines Moores anzeigen. Letzteres existierte von der mittelhelladischen bis in protogeometrische Zeit. Die erste klare Spur einer neuen Besiedlung ist ein Grab (Tb20), datiert ins Subprotogeometrisch II. Daraus lässt sich das Vorhandensein eines Bestattungsortes ableiten. Die dazugehörige Siedlung wurde bislang aber noch nicht gefunden.

Das Studium der Stratigraphie und der Keramik erlaubt es, drei Hauptphasen für das Heiligtum in geometrischer Zeit zu unterscheiden. In Phase I (Mittelgeometrisch II – Beginn Spätgeometrisch I, cf. Taf. 7) treten die ersten Gebäude auf (Ed9, Ed1, Ed5 und Ed150), die von mehreren Mauern umgeben sind. Auch der Altar St12 zählt zu den ersten in dem Gebiet errichteten Strukturen. In Phase II (Spätgeometrisch I–II, cf. Taf. 8), wird das Gelände umgestaltet. Einige ältere Gebäude verschwinden (Ed9, Ed1), andere hingegen bleiben erhalten (Ed5) oder werden umgebaut (Ed150). Die stärkste Veränderung ergibt sich durch die Errichtung eines Monumentalbaus (Ed2), der exakt auf den Altar hin ausgerichtet ist. In Phase III (Ende Spätgeometrisch II, cf. Taf. 9) verschwinden alle den Monumentalbau umgebende Gebäude. Einige Jahre danach wird er selbst durch einen Brand zerstört.

In **Kapitel II** werden die wichtigsten Keramikensembles in chronologischer Abfolge vorgestellt und datiert. Der Fokus liegt auf dem Material, welches aus den Gebäuden oder aus Gruben stammt. Zu Beginn des Kapitels wird auch die Keramik, die älter ist als Phase I (Subprotogeometrisch I–III, Frühgeometrisch und Mittelgeometrisch I), diskutiert.

In **Kapitel III** werden spezielle Detailspekte der Keramik betrachtet: Importwaren, figürlicher Dekor, Vasen mit Inschriften und Materialbehandlung. Ziel dabei ist die Hervorhebung derjenigen Elemente, die den Verwendungszweck der Keramik im Heiligtumsbereich erhellen können.

Unter demselben Blickwinkel wird in **Kapitel IV** eine überblickhafte Annäherung an die Keramik vollzogen. Quantitativanalysen des gesamten Fundmaterials erlauben zu erkennen, wie sich die Zusammensetzung des Keramikbestandes von einer Einheit zur anderen und von einer Zeitphase zur anderen unterscheidet. Daraus lassen sich Informationen zum Gebrauchskontext der Gefässe herleiten.

In **Kapitel V** werden die akeramischen Funde behandelt. Die Objekte sind nach Material eingeteilt (Bronze, Eisen usw.). Dazu gehören einige luxuriöse Importe aus dem Orient (darunter Scheuklappen), Waffen und Tonfiguren, aber auch Gebrauchsgeräte wie Steine, die möglicherweise als Gewichte gedient hatten. Die Objekte werden hier identifiziert, aber eine Diskussion über ihre möglichen Funktionen (Opfergaben, Gegenstände des täglichen Gebrauchs usw.) folgt erst in den interpretativen Kapiteln (VIII und IX).

Kapitel VI behandelt Abfallprodukte der Metallverarbeitung, die in grosser Zahl im Heiligtumsbezirk gefunden worden sind. Schmelztiegelfragmente, Düsen und Gussformen, Metallreste und Schlacken bezeugen das Giessen von Bronzeobjekten vor Ort. Mehrere Schlacken stammen auch aus Herdstellen zur Verarbeitung von Eisen. Des Weiteren wurden Tonobjekte (darunter umgenutzte Fragmente von Gefässen) zum Schmelzen von Gold verwendet, in einem Rahmen, der noch genauer zu definieren ist.

In **Kapitel VII** werden Überlegungen zur Organisation des Bezirks und zur Bauweise vorgestellt. Der Heiligtumsbezirk wird zunächst in seinem grösseren Rahmen betrachtet, der Siedlung Eretrias in geometrischer Zeit; es lassen sich keine topographischen Besonderheiten ausmachen, die die Errichtung des Heiligtums an ebendiesem Platz erklären helfen. Es ist sodann festzustellen, dass die geometrischen Gebäude mit den begleitenden Mauern ein einheitliches Ensemble bildeten, die von Freiflächen umgeben waren. Im Inneren des Ensembles können diverse Bereiche unterschieden werden. Bezüglich der Architektur liegt das Gewicht hauptsächlich auf den erhaltenen Teilen der Bauten. Die Anlagen der Gebäude werden beschrieben, mit einer Betonung auf Ed2, welches als „Hekatompedon“, also ein Bau mit einer Länge von 100 Fuss, angesehen wird.

Kapitel VIII behandelt die Entstehung des Heiligtums. Nach einer kurzen Synthese des materiellen Bestandes werden die Interpretationen von C. Bérard und A. Mazarakis Ainian diskutiert. Ersterer betrachtete den Ort von Beginn als Heiligtum

und schrieb den Gebäuden religiöse Funktionen zu. Der zweite schlug alternativ vor, dass in einer ersten Phase der Ort die Residenz des Chefs von Eretria, oder einer lokalen Elite, war, wo gewisse religiöse Zeremonien durchgeführt wurden. Mit der Entwicklung der soziopolitischen Struktur der Gemeinde entstand dann vor Ort ein wahrhaftes Heiligtum.

Vorgestellt wird in diesem Kapitel eine neue Interpretation, die vornehmlich auf zwei Argumenten beruht: Das erste bezieht sich auf das Heiligtum selbst und die interne Organisation des Platzes, die vor dem Hintergrund der Neuentdeckungen analysiert wird. Das zweite Argument geht über das Heiligtum hinaus und betrifft die Entwicklung der Gesellschaftsstruktur Eretrias während der geometrischen Zeit. Die Entdeckung des Gebäudes Ed150 hat die Konstellation verändert. Das Gebäude entstand nach dem Altar und war auf ihn ausgerichtet, dieser ist demzufolge nicht marginal gelegen. Die jüngsten Ausgrabungen erlaubten auch, die Grenzen des durch die Gebäude Ed1 und Ed150 beanspruchten Raums besser zu definieren. Daraus lässt sich bereits seit dem Beginn (Mittelgeometrisch II) die Existenz zweier klar von einander getrennter Gebiete ableiten: auf der einen Seite ein wahrhaftes *Hieron*, ein Heiligtum mit Ausrichtung auf den Altar; auf der anderen wahrscheinlich eine Wohnsiedlung. A. Mazarakis Ainians Deutung schafft insofern Probleme, als dass der Wandel von einer Residenz zu einem Heiligtum am selben Ort einen radikalen Wechsel in der soziopolitischen Struktur Eretrias voraussetzt, nämlich das Ende eines „monarchischen Regimes“. Die Befunde aus geometrischer Zeit lassen einen solchen Bruch aber nicht erkennen. Sie bezeugen viel eher die kontinuierliche Vorherrschaft einer aristokratischen Schicht.

Mit dem Erkennen eines wahrhaften Heiligtums von Anbeginn wird der Interpretation von C. Bérard gefolgt, und gleichzeitig der Altar in den Mittelpunkt gestellt. Die genaue Funktion des oder der Gebäude innerhalb des heiligen Bezirks muss mit Vorsicht gedeutet werden: Es empfiehlt sich, in ihnen eher Bankettsäle als Tempel zu sehen. Die Vorschläge von A. Mazarakis Ainian sind nicht vollständig abzulehnen, da der dem Heiligtum angrenzende Bezirk weiterhin als Wohnsiedlung angesehen wird. Es ist im übrigen nicht auszuschliessen, dass dort eine Gruppe von Aristokraten gewohnt hat, die in die Organisation des Kultes einbezogen war.

Kapitel IX behandelt die Zeit der Expansion des Heiligtums. Im Laufe des Spätgeometrisch II wird durch die Errichtung eines Monumentalgebäudes (Ed2) mit exakter axialer Ausrichtung auf den Altar dem Heiligtumsbezirk ein neues Ausmass verliehen. Die Kulthandlungen werden sichtbar: Man findet Votivgaben im Monumentalgebäude und um den Altar; neu treten Miniaturhydrien auf. Bezüglich dieser Phase müssen andere Fragen gestellt werden: Es geht nicht mehr darum, die Existenz eines Heiligtums nachzuweisen, sondern um die Bestimmung dessen, was in ihm geschieht und um die Identifikation der Kultteilnehmer. Gewisse Aktivitäten können problemlos nachvollzogen werden: Tieropfer um den Altar, Bankette, die Ablage dauerhafter Weihgaben. Andere Riten, wie Prozessionen und Tänze,

entziehen sich fast vollständig unserem Blick. Luxusobjekte (orientalische Bronzen) bezeugen die Präsenz einer lokalen Elite, deren Mitglieder zweifelsohne mittels Votivpraktiken rivalisierten. Aufgrund von geringen Indizien wird auch vorgeschlagen, Zeremonien zum Eintritt junger Männer in die Welt der Erwachsenen zu rekonstruieren. Dabei handelt es sich um Darstellungen von Männertänzen auf Vasen und um Weihgaben von leichten Schusswaffen. Diese Interpretation basiert auf Übergangsriten, die in anderen griechischen Heiligtümern nachgewiesen sind, ebenso wie auf die Rolle Apollons für Jugendliche auf dem Weg ins erwachsene Alter.

Am Ende des Kapitels wird das Verhältnis zwischen dem Heiligtum des Apollon und des nördlichen Opferplatzes betrachtet. Es geht dabei mehr darum, was die beiden heiligen Plätze verbindet (Kulthandlungen und vergleichbare Votivgaben), als was sie unterscheidet. Daraus wird abgeleitet, dass die Zeremonien um die zwei Altäre dieselben Menschengruppen vereinigten, allerdings bei unterschiedlichen Gelegenheiten. Es gibt sogar gute Gründe davon auszugehen, dass das Heiligtum des Apollon und der Opferplatz eng miteinander verbunden waren, insbesondere mittels Prozessionen.

In der abschliessenden **Zusammenfassung** wird der Frage nach der Identität der primär verehrten Gottheit im Heiligtum geometrischer Zeit nachgegangen. Auch wenn es keinen greifbaren Beweis gibt, ist die Präsenz des Apollon Daphnephoros die wahrscheinlichste Hypothese, sofern man an eine Kultkontinuität glaubt, die durch die Abfolge dreier Tempel materiell vorhanden ist. Es ist folglich legitim, sich bereits zur geometrischen Blütezeit Daphnephorien in Eretria vorzustellen. Nützlich ist zudem die Präzisierung der Stellung Apollons innerhalb des städtischen Pantheons, eine Untersuchung, der es in Zukunft nachzugehen verdient.

Übersetzung: Robert Arndt

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΔΑΦΝΗΦΟΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατά τον 8ο αι. π.Χ., η Ερέτρια βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη. Σε αυτήν την εποχή κάνει την εμφάνισή του το Ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου. Η παρούσα μελέτη ασχολείται με την εξέλιξη του ιερού αυτού χώρου μεταξύ Μέσης και Ύστερης Γεωμετρικής εποχής. Παρουσιάζει μια σύνθεση των ανακαλύψεων που πραγματοποίησαν οι Ελβετοί αρχαιολόγοι στο χώρο από το 1964 ως το 2003 (βλ. το ιστορικό της έρευνας στην **εισαγωγή**).

Τα ερείπια και η στρωματογραφία περιγράφονται στο **κεφάλαιο I**. Αρχικά παρουσιάζονται μερικά ευρήματα από την Πρωτοελλαδική II περίοδο. Τα ευρήματα αυτά χωρίζονταν από τα γεωμετρικά στρώματα από παχιά στρώματα αργίλου που υποδεικνύουν την ύπαρξη βάλτου, ο οποίος καταλάμβανε την περιοχή, μεταξύ Μεσοελλαδικής και Πρωτογεωμετρικής εποχής. Το πρώτο σαφές ίχνος μιας νέας κατάληψης του χώρου είναι ένας τάφος (Tb20), ο οποίος χρονολογείται στην

Υποπρωτογεωμετρική II περίοδο. Συμπεραίνουμε έτσι την ύπαρξη νεκροταφείου κατ' αυτήν την περίοδο, δεν γνωρίζουμε όμως τίποτα για τον αντίστοιχο οικισμό. Η μελέτη της στρωματογραφίας και της κεραμικής επιτρέπει να διακρίνουμε τρεις κύριες φάσεις για το ιερό της Γεωμετρικής εποχής. Κατά τη φάση I (Μέση Γεωμετρική II – αρχές της Ύστερης Γεωμετρικής I, πρβ. πίν. 7) κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα οικοδομήματα (Ed9, Ed1, Ed5 και Ed150) που περιβάλλονται από μερικούς τοίχους. Ο βωμός St12 ανήκει επίσης στις πρώτες κατασκευές σε αυτήν τη ζώνη. Στη φάση II (Ύστερη Γεωμετρική I–II, πρβ. πίν. 8), ο χώρος αναδιαμορφώνεται. Ορισμένα αρχαιότερα κτίρια εξαφανίζονται (Ed9, Ed1), ενώ άλλα διατηρούνται (Ed5) ή ανακατασκευάζονται (Ed150). Τη σημαντικότερη αλλαγή αποτελεί η κατασκευή ενός μνημειακού κτηρίου (Ed2), το οποίο είναι προσανατολισμένο ακριβώς προς το βωμό. Στη φάση III (τέλος της Ύστερης Γεωμετρικής II, πρβ. πίν. 9) όλες οι κατασκευές που περιβάλλουν το κτήριο Ed2 εξαφανίζονται, ενώ μερικά χρόνια αργότερα και αυτό καταστρέφεται από πυρκαγιά.

Στο **κεφάλαιο II**, παρουσιάζονται και χρονολογούνται φάση προς φάση τα βασικά σύνολα κεραμικής. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο υλικό που προήλθε από αποθέτες και από τα κτήρια. Στην αρχή του κεφαλαίου, γίνεται λόγος για την προγενέστερη της φάσης I κεραμική (Υποπρωτογεωμετρική I–III, Πρώιμη και Μέση I Γεωμετρική).

Στο **κεφάλαιο III**, ασχολούμαστε με κάποιες ιδιαίτερες όψεις της κεραμικής: εξετάζονται εισηγμένα αγγεία, αγγεία με εικονιστικό διάκοσμο, ενεπίγραφα αγγεία, υλικό που έχει υποστεί κάποια επεξεργασία. Στόχος είναι να αναδειχθούν στοιχεία που μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για τις χρήσεις της κεραμικής στη ζώνη του Ιερού.

Με την ίδια οπτική, στο **κεφάλαιο IV**, προτείνεται μια πολύ ευρεία προσέγγιση της κεραμικής. Χάρη στην ποσοτική ανάλυση του συνόλου του υλικού, καταφέρνουμε να αντιληφθούμε πόσο διαφέρει η σύνθεση των αγγείων από το έναν χώρο στον άλλο και από τη μια φάση στην άλλη, και να αντλήσουμε έτσι πληροφορίες που αφορούν στη χρήση των αγγείων.

Το **κεφάλαιο V** αφιερώνεται στο υλικό πέρα από την κεραμική. Τα αντικείμενα ομαδοποιούνται ανάλογα με το υλικό τους (χαλκός, σίδηρος κλπ.). Μεταξύ αυτών υπάρχουν μερικά πολύτιμα αντικείμενα εισηγμένα από την ανατολή (παρωπίδες ίππων, μεταξύ άλλων), όπλα, πήλινα ειδώλια, αλλά και εργαλεία, όπως λίθοι που μπορεί να χρησίμευαν σαν σταθμά. Τα αντικείμενα ταυτίζονται εδώ, αλλά η συζήτηση για την πιθανή χρήση τους (αναθήματα, σκεύη καθημερινής χρήσης, κλπ.) γίνεται στα κεφάλαια της ερμηνείας (VIII και IX).

Στο **κεφάλαιο VI** παρουσιάζονται τα απόβλητα της επεξεργασίας των μετάλλων, που ανακαλύφθηκαν σε μεγάλο αριθμό στην περιοχή του Ιερού. Τμήματα χοανών, φυσητήρων και μητρών, υπολείμματα μετάλλου και σκωρίες μαρτυρούν την χύτευση χάλκινων αντικειμένων. Αρκετές σκωρίες προέρχονται από κλιβάνους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατεργασία του σιδήρου. Τέλος, κάποια πήλινα αντικείμενα (μεταξύ άλλων τμήματα αγγείων σε δεύτερη χρήση) χρησιμοποιήθηκαν για την τήξη χρυσού, στα πλαίσια δραστηριοτήτων που δεν έχουν ακόμα προσδιοριστεί.

Στο **κεφάλαιο VII** προτείνονται κάποιες σκέψεις σχετικά με την οργάνωση του χώρου και με τις τεχνικές δόμησης. Κατ' αρχήν, εντάσσεται η περιοχή του Ιερού στο ευρύτερο πλαίσιο της πόλης της Ερέτριας των γεωμετρικών χρόνων, και έτσι παρατηρούμε ότι καμία τοπογραφική ιδιαιτερότητα δεν δικαιολογεί την εγκατάσταση ενός ιερού σε αυτή τη θέση. Στη συνέχεια διαπιστώνεται ότι τα γεωμετρικά κτήρια, με τους τοίχους που τα συνοδεύουν, συνιστούν ένα ομοιογενές σύνολο που περιβάλλεται από ελεύθερες εκτάσεις. Στο εσωτερικό αυτού του συνόλου, υπάρχουν σαφώς καθορισμένες ζώνες. Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, το ενδιαφέρον μας στρέφεται κυρίως στα δομικά στοιχεία που έχουν διατηρηθεί. Σχολιάζεται η κάτοψη των κτηρίων και ιδιαίτερα εκείνη του Ed2, το οποίο θεωρείται «εκατόμπεδον», μνημείο μήκους 100 ποδών.

Το **κεφάλαιο VIII** ασχολείται με την γένεση του Ιερού. Μετά από μια σύντομη σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, συζητούνται οι ερμηνείες που προτάθηκαν από τους C. Berard και A. Μαζαράκη Αινιάννα. Ο πρώτος θεωρεί ότι το ιερό υπήρξε εξ αρχής και ότι τα κτήρια είχαν θρησκευτική χρήση. Ο δεύτερος προτείνει ένα μοντέλο αλληλοδιαδοχής: επρόκειτο αρχικά για έναν χώρο κατοίκησης του τοπάρχη της Ερέτριας, ή της τοπικής ελίτ, όπου διοργανώνονταν και ορισμένες θρησκευτικές τελετές κατά την εξέλιξη των κοινωνικοπολιτικών δομών της κοινότητας, ο χώρος μετατράπηκε σε πραγματικό ιερό.

Σε αυτό το κεφάλαιο, προτείνεται μια νέα ερμηνεία η οποία βασίζεται κυρίως σε δυο επιχειρήματα: το πρώτο αφορά στην οργάνωση του χώρου του ιερού, η οποία αναλύεται υπό το φως των πρόσφατων ανακαλύψεων. Το δεύτερο δεν έχει να κάνει με το Ιερό και αφορά στην εξέλιξη της κοινωνίας της Ερέτριας κατά τη Γεωμετρική εποχή. Σε σχέση με το πρώτο, η ανακάλυψη του κτηρίου Ed150 άλλαξε τα δεδομένα. Το συγκεκριμένο κτήριο κατασκευάστηκε ύστερα από τον βωμό όμως προσανατολίστηκε σε σχέση με αυτόν, άρα ο βωμός δεν καταλαμβάνει μια περιθωριακή θέση. Επίσης, οι πρόσφατες ανασκαφές επέτρεψαν να προσδιοριστούν καλύτερα τα όρια του τομέα που καταλαμβάνουν τα κτήρια Ed1 και Ed150. Συμπεραίνεται έτσι ότι, από την αρχή (Μέση Γεωμετρική II), υπάρχουν δυο χώροι σαφώς διακριτοί: από τη μια ένα πραγματικό *ιερόν*, επικεντρωμένο στο βωμό και από την άλλη ένας πιθανός οικισμός. Σε σχέση με το δεύτερο επιχείρημα, η ερμηνεία του A. Μαζαράκη Αινιάννος είναι προβληματική, διότι για να δικαιολογηθεί η εξέλιξη ενός χώρου κατοίκησης σε ιερό, πρέπει να επικαλεστούμε μια ριζική αλλαγή στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση της Ερέτριας (π.χ. το τέλος ενός «μοναρχικού καθεστώτος»). Όμως τα δεδομένα που διαθέτουμε για τη Γεωμετρική εποχή δεν αφήνουν να διαφανεί μια τέτοια ρήξη: μαρτυρούν μάλλον την σταθερή υπεροχή μιας αριστοκρατικής τάξης. Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη ενός αληθινού ιερού εξ αρχής, συμφωνούμε με την ερμηνεία του C. Berard, επικεντρώνοντας ιδιαίτερα την προσοχή μας στον βωμό. Ωστόσο, η ακριβής χρήση του ή των κτηρίων που βρίσκονται στον ιερό χώρο πρέπει να αποκατασταθεί με σύνεση: θα ταίριαζε περισσότερο να μιλάμε για αίθουσες συμποσίων παρά για ναούς. Οι προτάσεις του A. Μαζαράκη Αινιάννος δεν εγκαταλείπονται εντελώς, καθώς ο τομέας που βρίσκεται δίπλα στο Ιερό θεωρείται

ακόμα οικισμός. Δεν αποκλείεται άλλωστε να κατοικούσε εκεί μια αριστοκρατική ομάδα, η οποία εμπλεκόταν στην οργάνωση της λατρείας.

Το **κεφάλαιο IX** αφορά στην περίοδο ανάπτυξης του Ιερού. Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Γεωμετρικής II, η κατασκευή ενός μνημειακού κτηρίου (Ed2), το οποίο βρίσκεται ακριβώς στον άξονα του βωμού, προσδίδει νέα αίγλη στον ιερό χώρο. Οι λατρευτικές πρακτικές γίνονται πιο ορατές: βρίσκουμε αναθήματα στο μνημειακό κτήριο και γύρω από το βωμό: μικρογραφικές υδρίες κάνουν την εμφάνισή τους. Σε αυτή τη φάση, τίθενται νέα ερωτήματα: δεν αναζητούμε πια αποδείξεις για την ύπαρξη ενός ιερού, αλλά γίνεται προσπάθεια να καθοριστούν τα τεκταινόμενα σε αυτό και να ταυτιστούν τα πρόσωπα που συμμετείχαν στη λατρεία. Αρκετές δραστηριότητες μπορούν εύκολα να αποκατασταθούν: θυσίες ζώων που γίνονταν γύρω από τον βωμό, συμπόσια, αποθέσεις σταθερών στο χρόνο αναθημάτων. Άλλες τελετές, όπως πομπές ή χοροί, μας διαφεύγουν σχεδόν εντελώς. Κάποια πολύτιμα αντικείμενα (χάλκινα από την Ανατολή) κάνουν αισθητή την παρουσία μιας τοπικής ελίτ, τα μέλη της οποίας θα ανταγωνίζονταν μεταξύ τους μέσω των αφιερωμάτων τους. Στη βάση των ενδείξεων που διαθέτουμε, προτείνεται επίσης η αποκατάσταση τελετών που θα επέτρεπαν την ένταξη των νεαρών ανδρών στον κόσμο των ενηλίκων: σκηνές ανδρικών χορών πάνω σε αγγεία, αφιερώματα ελαφρών εκηβόλων όπλων. Μια τέτοια ερμηνεία παραπέμπει σε διαβατήριες τελετές που μαρτυρούνται και σε άλλα ελληνικά ιερά, καθώς και στο ρόλο του Απόλλωνα που εμπλέκεται στη διάβαση των νέων προς την ενηλικίωση.

Στο τέλος του κεφαλαίου, γίνεται συζήτηση για τη σχέση μεταξύ Ιερού του Απόλλωνα και Βόρειου Χώρου Θυσιών. Τονίζονται περισσότερο τα κοινά στοιχεία των δυο ιερών χώρων (παρόμοιες πρακτικές θυσιών και ανάθεσης αφιερωμάτων) παρά οι διαφορές τους. Συμπεραίνουμε έτσι ότι οι τελετές που γίνονταν γύρω από τους δυο αυτούς βωμούς θα πρέπει να συγκέντρωναν τις ίδιες ομάδες, αλλά σε διαφορετικές περιστάσεις. Έχουμε μάλιστα σοβαρούς λόγους να πιστεύουμε ότι το Ιερό του Απόλλωνα και ο Χώρος Θυσιών συνδέονταν στενά μεταξύ τους μέσω πομπών.

Συμπερασματικά, τίθενται ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα της θεότητας που λατρεύεται στο Ιερό κατά τη Γεωμετρική εποχή. Ακόμα κι αν δεν υπάρχει καμία απτή απόδειξη, η παρουσία του Απόλλωνος Δαφνηφόρου αποτελεί την πιθανότερη υπόθεση, αν πιστεύουμε σε μια λατρευτική συνέχεια, η οποία στο Ιερό παίρνει μορφή με τη διαδοχή των τριών ναών. Είναι επομένως θεμιτό να υποθέσουμε και την ύπαρξη των *Δαφνηφορίων* της Ερέτριας σε αυτήν την πρώιμη εποχή. Θα ήταν επίσης χρήσιμο να καθοριστεί η θέση που καταλάμβανε ο Απόλλωνας στο πάνθεον της πόλης-κράτους, έρευνα που θα άξιζε να έχει συνέχεια στο μέλλον.

Περίληψη: Ελένη Δημητρακοπούλου